

О. М. Збруцький
(м. Київ)

ТОРГОВІ РЯДИ XVIII СТ. В ІЗЯСЛАВІ: СПРОБА ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Використовуючи маловідомі архівні матеріали, автор розробляє свою версію стосовно того, де були розташовані справжні торгові ряди 18 ст. м. Заслава (Ізяслава). Ставиться під сумнів датування збереженого будинку по вул.

Заславська, 33 кінцем вісімнадцятого століття.

Ключові слова: Торгові ряди. Старе місто, Заслав, ратуша, площа.

Basing on the little-known archival material, the author develops his version as to where the XVIII shopping arcade was located in Zaslav (Izyaslav). The author also questions the fact that the preserved house, located in 33, Zaslavska Street, dates back to the end of the XVIII century.

Key words: shopping arcade, Old Town, Zaslav, the Town Hall, square.

У «книзі» архітектурної еволюції міста Ізяслав, що у Хмельницькій області, багато втрачених сторінок. Відомо, що славетний осередок Волинської землі постав як наслідок поєднання Старого міста на лівому березі р. Горинь і Нового міста на правому. Археологічні розкопки у Старому місті впродовж 80-х – першої половини 90-х років 20ст., вкупі з прискіпливим вивченням старих літописів, обґрунтовують версію щодо ототожнення міста з «Каменцем Ізяслава», знищеним монгольською навалою [1]. Його відновлення у 14 ст. під назвою Заслав, подальша розбудова і укріплення протягом 15 ст. [2], частково розглянуто у новітніх публікаціях [3]. Виходу на «історичну арену» Заславських – молодшої гілки роду Острозьких, та пов'язане з цим становлення їх головної княжої резиденції, торкаються документи з архіву князів Сангушків, (зберігається у Кракові). Аналіз цих матеріалів дозволить скласти

повніше уявлення про монументальну забудову міста у 16 – 17 століттях, до складу якої входили існуючі будівлі костелу, синагоги, скарбниці – стародавні архітектурні домінанти, які поєднують минуле з сучасним. Невід’ємним елементом середньовічного міста була торгова площа-Ринок.

Нові архітектурні ініціації припадають на 18-те ст. Окрім архіву Сангушків, свідчення про тогочасну забудову містяться у листах архітектора Паола Фонтана (що проектував для міста, жив і помер в ньому); давніх планах, а головне декількох будівлях, що збереглися. Не беручи до уваги відомого палацового комплексу Сангушків, що на правому березі Горині, ще два будинки у центрі Старого міста традиційно відносять до того часу. Про один з них – плебанію, вже опублікована невелика стаття [4]; інший – так звані, торгові ряди (точніше те, що від них залишилось), знаходиться по вулиці Заславська, 33 [іл. 1]. Спеціальних досліджень, присвячених будівлі торгових рядів, досі немає. Її схематичний обмір зберігається серед архівних матеріалів Укрпроектреставрації [5]. Декілька років тому нам вдалося виявити фотографію з їх зображенням, яку у 1928 або 1929 році зробив П. Жолтовський [6] [іл. 2]. У середині 80-х років студентами КІБІ було виконано проектні пропозиції з реставрації та пристосування цього будинку під адміністрацію заповідника, що планувалось створити у місті. У розробленому в 1993 році історико-архітектурному плані міста, він зазначений, під номером 11 як Торгові ряди, XVIII ст., й рекомендований до взяття на облік, як пам’ятка архітектури республіканського значення [7]. На жаль проектні розробки і творчі задуми 80 – початку 90-х років так і не було втілено у життя.

Прямокутний двоповерховий цегляний будинок з розмірами в плані 38, 2 x 8, 4 метрів на сьогоднішній день використовується для торгово-побутових закладів (магазин, кафе – перший поверх) і під житло (другий поверх). Вже побіжний візуальний аналіз викликає сумніви щодо його зведення наприкінці 18 століття. Скошений ріг – характерна ознака пізнього модерну, а такий елемент, як міжповерховий гурт, притаманний для кінця 19 – початку 20 ст. Цей карниз, ймовірно, слугував захисним елементом в місцях прилягання покрівлі зовнішньої одноповерхової галереї до кам’яної стіни основного об’єму. Так, на світліні 1928 (або 1929) року зафіксовано навіси, під якими протікала торгівля.

Будинок неодноразово перебудовувався. Порівнюючи зображення 1928 (або 1929) та 1983 – 1993 рр. [іл. 1], можна констатувати відсутність аркового отвору на першому поверсі, зміни у розташуванні дверних та віконних отворів. Про суттєві переробки у загальній історії цього будинку свідчить ліве крило, яке деякий час існувало без другого поверху: рівень чотирьох крайніх вікон вищий за інші, відсутній міжповерховий карниз, розмір наріжної пілястри другого поверху не співпадає з розмірами нижньої [іл. 3].

Розташування порогів дверних отворів на різних рівнях з боку внутрішнього двору будинку дають можливість зробити припущення про те, що: або – будинок споруджувався у різні часи, за різними проектами, або – на час будівництва рельєф у цьому місті був складнішим.

Деякі свідчення щодо спорудження у 18 столітті, хоча б підземної частини, виникають при аналізі склепіння підвалу (зазначимо, що у будинку їх декілька). У центральному підземному приміщенні, де на 2010 рік розміщувалося кафе, склепіння підтримує розвантажна арка, на яку на першому поверсі мала б спиратися капітальна стіна. Якщо ж стіни над цим конструктивним елементом немає, то це – більш рання споруда, ніж те що зведено на першому поверсі¹.

На кресленні історико-архітектурного опорного плану будинок по вул. Заславська, 33 ототожнено зі спорудою зазначеною на планах кінця 18-го століття, як «Ратуша с лавками принадлежащая помещику». Проте, на планах першої половини 19 століття, там вже зображено «богодельню». Відсутність пізніших, за часом складання, планів міста, не дозволяє однозначно стверджувати, коли саме відбулась заміна споруд. Вірогідно це сталося в кінці 19-го – на початку 20 століть, коли було зведено існуючий будинок.

Важливими джерелами в дослідженні торгової площі Старого Заслава є віднайдені нещодавно фотоматеріали 1926 року. Їх доповнюють опубліковані (в 2013 році) спогади Павла Жолтовського, котрий неодноразово перебував у дореволюційному Заславі, а в 20-ті роки здійснив сам фотофіксацію забудови.

За спогадами П. Жолтовського: «Старый город был типичным местечком, облик которого сложился во времена старой Речи Посполитой. В центре – большая торговая площадь, на которой всегда было тесно во время ярмарок. Посреди площади – торговые ряды с тремя проходами. Они были построены во второй половине XVIII века и, вместе с дворцом и монастырем миссионеров на Новом городе, были последним аккордом строительной деятельности Сангушек, наследников Заславских, воздвигших здесь монастырь бернардинов и приходской костел. Внешние стены торговых рядов были увенчаны аттиком. Это было скромное, со вкусом построенное здание, отразившее на себе отблески раннего классицизма – стиля Людовика XVI. Один из рядов заканчивался небольшой надстройкой второго этажа с двумя барочными фронтонами. Эта часть рядов называлась ратушей, напоминая о былом городском самоуправлении. Площадь окружала типичная местечковая застройка – заезды – жилые одноэтажные дома, выходившие иногда под гонтом. Несмотря на запущенность и ветхость многих из них, во всем этом проступало какое-то единство художественного вкуса уже ушедшей эпохи. Площадь была выстлана грубоколотым кремниевым камнем, но его острые изломы были стерты, камни блестели, отполированные ногами, столетиями ходивших по них. В различных расстояниях от торговой площади высились древние сооружения. Ближе всего – приходской костел, попросту называемый «фара»» [8].

Зі сказаного Павлом Жолтовським випливає, що важливим орієнтиром для визначення місця торгової площі є приходський костел (фара).

¹ В даному випадку, візуальний аналіз без розкриття кладки не може вирішити всіх питань. Можна навіть сказати, що це стосується будинка загалом.

Локалізування торгових рядів 18 ст., що не збереглися, є складним завданням. Підказкою може слугувати характерна форма у вигляді витягнутого прямокутника, та існуючий костел, що був до них «Ближе всего». На архівних планах міста [іл. 4], простежується прямокутний у плані елемент забудови, що можна ідентифікувати по-різному: як «еврейские доходные дома с конюшнями...», «обывательские дома» «провіантской магазейн каменный». Ще кілька подібних прямокутних споруд зафіксовано східніше від костелу. Співставлення з двома ксилографіями з видами Ізяслава кінця 19 століття, не суперечить версії П. Жолтовського. На більш ранній, що датується 1873 роком [9], проглядається протяжний двосхилий дах, з димарями, поміж церквою та костелом. Інше зображення панорами старого міста 1882 року [10], містить подібну будівлю дещо східніше. Обидва видовжені будинки з характерними дахами скриті забудовою переднього плану. Художній рівень цих зображень не дуже високий, на що, зокрема, вказував Леонід Крошенко, у розвідці присвяченій, так званому, «замку Заславських» [11], але їхня документальна цінність полягає в увічненні двох видовжених прямокутних споруд, кожна з яких у плані могла утворювати форму каре.

З архівних джерел відомо, що «... у 1764 р. у Старому Заславі перебудовується ринок, який тепер становив окрему міську дільницю, оточену дерев'яним парканом. В середині ринок поділявся на окремі вулиці з дерев'яними крамницями та мурованими магазинами.» [12]. Чи можна видовжені будинки, про які ми згадували, ототожнювати з цими крамницями? Є інший варіант: ринок з ратушею стояв ближче до костелу, а два інші прямокутні будинки – це заїзди, розпущеноджені у Заславі (до речі збереглися і деякі фото).

Повернемося знову до спогадів Павла Жолтовського: «Но вот проезжаем «цегельню», кладбище, въезжаем в «Старый город». Сначала у дороги мешанские усадьбы, мало чем отличающиеся от сельских хат, потом вас обступили местечковые дома, тесно скученные, без заборов, дворики. Деревянные каркасные, наполненные глиной, побелённые стены, черепичные крыши. Вот центральная площадь, замощенная глянцевым, истёртым булыжником. В ярмарочные дни здесь тесно от возов, съехавшихся сюда окрестных селян.

Кругом лавки. Их хозяева стараются привлечь к себе покупателей всеми доступными средствами – зазыванием, кредитом. Хотя лавки специализированы и не очень строго по видам своих товаров – бакалейных, мануфактурных, скобяных, но их хозяева могут добыть другой, «непрофильный» для себя товар, стараясь, чтобы случайный, но солидный покупатель стал постоянным клиентом.

Посреди площади стояли каменные одноэтажные торговые ряды, увенчанные аттиком в стиле Людовика XVI (раннего классицизма). Над одним из рядов с одного конца возвышалась надстройка с барочными фронтонами, называвшаяся «ратушею».

В этих рядах в небольших клетях, перекрытых каменными сводами, размещались лавки, в которых торговали всем, начиная от зельтерской воды и дёгтя, кончая мясом и селёдками. Между лавками были разбросаны мастерские ремесленников – портных, сапожников.» [13].

Тут спеціально наводимо деталі опису, оскільки в сучасному міському просторі важко віднайти площу із лавками.

П. Жолтовський є автором іще однієї світлини, вперше опублікованої у 2007 році в праці Юзефа Скрабського, присвяченій творчості італійського архітектора Паоло Фонтана [14]. Польський дослідник подає це зображення як фрагмент забудови старої частини міста. Проте, на картці з аналогічним відбитком, що зберігається в НБУ ім. Вернадського, зроблено напис: «Заслав Ратуша». [15] [іл. 5]. Ще два зображення датуються 1926 роком [іл. 6, 7]. Як і на пізнішому фото Жолтовського 1928 (або 1929 року), тут зафіксовано залишки торгових рядів, нищення яких було призупинено під час приїзду київських вчених у 1926 році.

Цей факт засвідчив Федір Ернст у своєму рукописі: «Тут – центр Старого міста, майновий базар з чудесною ратушею, мальовничими крамничками. Не менш як півтори, коли не дві сотні років прожили ці будови, аж доки не дожили до Заславського Райкомгоспу.» І далі: «... руйнували все «на цеглу». Лише випадковий приїзд до Заслава представника Української Академії Наук спинив цей грабіжницький замах на цей оригінальний куточок Заслава, зрятував принаймні частину ще кріпких, що довго ще стоятимуть крамничок» [16]. Йому вторить Данило Щербаківський, котрий, напевно, й був тим самим представником Української Академії Наук: «У цьому-ж таки Ізяславі 1926 року розібрано на цеглу ціле крило торгових рядів XVIII ст., що уявляли з себе інтересний архітектурний ансамбль з барочним будинком ратуші XVIII ст.» [17]. І хоча ці залишки, що ми бачимо на фотографіях, зберігалися ще певний час, і про них навіть згадувалось комісією Волинського музею в документі від шостого листопада 1930 року [18], ані «заговори» в рукописі Ф. Ернста, ані спроби взяти на облік, під захист держави [19], не змогли врятувати цю пам'ятку архітектури і містобудування. На сьогодні ми можемо сказати: слідів не лишилося. Але чи справді так?

На наш погляд місце торгових рядів 18 ст. слід шукати між будинком по вулиці Заславська, 33 і костелом св. Іоана Хрестителя на вулиці Пожежній [іл. 8]. Є підстави вважати, що саме там можуть бути знайдені фундаменти, або навіть підземні приміщення для складу товарів, що вже більш як півстоліття чекають на дослідження археологів.

Таким чином, ідентифікація будинку по вул. Заславська, 33 з торговими рядами 18 ст. викликає сумніви.

Уточнення первісного місця розташування цього об'єкту має суттєве значення для точної локалізації ринкової площі – осередка громадського життя Старого міста в Ізяславі.

Джерела та література

1. Осадчий Є. Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатіївського Літопису// RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – К., 2011. – Том X. – С. 78-90
2. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/25 – 1608) восвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009. – С. 21
3. Осадчий Є. Волинські міста Заслав і Кам'янець – невідома історія // Острозький краєзнавчий збірник – Випуск 6. – Острог, 2013. – С.116-123
4. Збруцький О.М. Плебанія (будинок ксьондза), костюлу Іоанна Хрестителя в місті Ізяславі Хмельницької області. // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. Вип. 19. – К., 2011. – С. 79-84
5. Дослідження історично-архітектурних фондів м. Ізяслава. Хмельницької обл. – Т. 5, кн. 3 – Схематичний обмір цінних історико-архітектурних об'єктів / Укрпроектреставрація. – К., 1993 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 267; зображення 5.
6. Нині ця світлина міститься в колекції Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. № 278, спр. № 98, картка 117.
7. Дослідження історико-архітектурних фондів м. Ізяслава, Хмельницької області. – том VI – Історико-архітектурний опорний план /Укрпроектреставрація. – К., 1993. Архів інституту «Укрпроектреставрація». – Шифр 267.
8. Жолтовський П. Вибрані праці. – Харків, 2013. – Т. 1: Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки. – 2013. – С. 44
9. Zaslów. Widok ogólny miasteczka // Kłosy. – 1873. – Nr. 418.
10. Widok Zaslawia // Tygodnik powszechny. – Rok 1882. Nr. 50.
11. Памятник архитектуры (охр. № 757) замок XVI в. г. Изяслав, хмельницкой области. Проект ремонтно-реставрационных работ. – Т. II – Комплексные научные изыскания, кн. 2. – Историческая записка/ Укрпроектреставрация. – К., 1985 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 2. – с.20
12. Берковський В. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI – XVIII ст. // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: Матер. Всеукр. міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія. – Ізяслав-Острог, 2011. – С. 62
13. Жолтовський П. Вибрані праці. – Харків, 2013 – Т. 1. – С.92
14. Skrabski J. Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007 – S. 94
14. Нині ця світлина міститься в збірці колекції Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. № 278, спр. № 98, картка 114.
15. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України. – Ф.13 – 4. – Од. зб. 206. – Арк.1.
16. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці. // Життя і революція. Щомісячний журнал громадського життя, літератури й науки. – К., 1927 – січень – том I. – С.99
17. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz.1: Lata 1917 – 1939.T.II. Południowo-wschodni instytut w Przemyślu. – Przemyśl, 1999. – S. 171-173.
18. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 9406. – Арк. 7, 8.

Рис. 1. м. Ізяслав. Будинок по вул. Заславська, 33; фото з архіву Укрпроектреставрації (1983 – 1993 роки)

Рис.2. м. Ізяслав. Будинок по вул. Заславська, 33 (назва вулиці сучасна); фото Павла Жолтовського (1928, або 1929 рік)

Рис. 3. м. Ізяслав. Будинок по вул. Заславська, 33; Фрагмент. Фото автора (2010р).

Рис.4. Заслав. Ратуша. Фото Павла Жолтовського (1928, або 1929 рік)

Рис.5 Заслав. Руїни торгових рядів. Фото 1926 року.

Рис. 6. Заслав. Ратуша. Фото 1926 року.

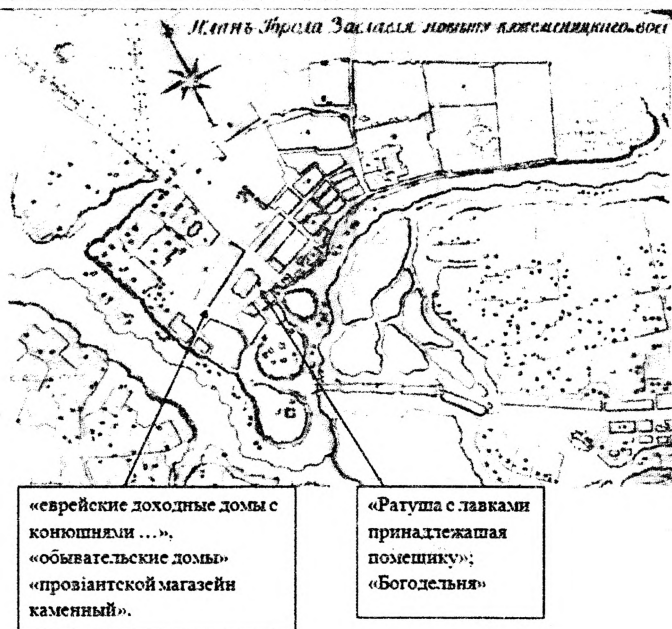

Рис. 4. Фрагмент плану м. Заслава; 90-ті роки XVIII ст.